

Aspecte filosofice ale pandemiilor

Nicolae Sfetcu

02.10.2020

Sfetcu, Nicolae, "*Aspecte filosofice ale pandemiilor*", SetThings (2 octombrie 2020), DOI: 10.13140/RG.2.2.31276.49284, URL = <https://www.telework.ro/ro/aspecte-filosofice-ale-pandemiilor/>

Email: nicolae@sfetcu.com

Acest articol este licențiat sub Creative Commons Attribution-NoDerivatives 4.0 International. Pentru a vedea o copie a acestei licențe, vizitați <http://creativecommons.org/licenses/by-nd/4.0/>.

Abstract

De la existențialismul lui Albert Camus și Sartre, la înlocuirea ritualului de excludere cu mecanismul disciplinar al lui Michel Foucault, o formă ideală de control al autorităților statului a tuturor formelor de "dezordine", și modernitatea virală și bioinformaționalism. Și despre ipoteza Gaia, dezvoltată de James Lovelock și susținută în actuala pandemie de Bruno Latour.

Cuvinte cheie: Albert Camus, Sartre, mecanismul disciplinar, Michel Foucault, modernitatea virală, , bioinformaționalism, ipoteza Gaia, James Lovelock, Bruno Latour.

De-a lungul istoriei umane, au existat o serie de pandemii. Cea mai devastatoare pandemie a fost cea de ciumă cunoscută sub numele de Moartea Neagră, care a ucis aproximativ 200 de milioane de oameni în secolul 14, (Philipkoski 2015) și pandemia de gripă din 1918 (gripa spaniolă). (Centers for Disease Control and Prevention 2020) Pandemiile actuale includ COVID-19 și HIV/SIDA.

Organizația Mondială a Sănătății (OMS) a enunțat etapele pentru evoluția unui virus gripal spre o pandemie: (National Center for Biotechnology, Information, National Library of Medicine, și National Institutes of Health 2020)

1. Probabilitatea incertă de pandemie
 - a. Faza 1: Doar infecție de la animale la animale
 - b. Faza 2: Infecție de la animal-la-om (Considerată o amenințare umană pandemică)
 - c. Faza 3: Cazuri sporadice sau grupate la om (Nu există focare susținute la nivelul comunității)
2. Probabilitate medie până la mare - Faza 4 (Focare susținute la nivelul comunității)
3. Probabilitate mare până la sigură - Faza 5 (Susținută în două țări dintr-o regiune OMS)
4. Pandemie în curs - Faza 6 (Susținută în regiuni din afara OMS)
5. Post-pandemie
 - a. Vârful (Nivelurile scad sub vârf în majoritatea țărilor)
 - b. Posibil nou val (Activitatea crește din nou în majoritatea țărilor)
 - c. Post-pandemie (Nivelurile revin la nivelurile sezoniere obișnuite)

Note:

- Fazele 3-6 sunt „susținute”, implicând transmiterea de la om la om.
- După faza 6: „țările” implicate sunt cele „cu supraveghere adecvată”.

- OMS nu mai folosește oficial categoria „pandemie”. (Nebehay 2020)

Michel Foucault, în *Supraveghere și pedeapsă, nașterea închisorii*, (Michel Foucault 1975) descrie măsurile care se luau în secolul al XVII-lea într-un oraș, pe baza unui ordin, împotriva pandemiei de ciumă (Capitolul 3. Panopticism):

”În primul rând, o împărțire spațială strictă: închiderea orașului și a cartierelor sale periferice, interdicția de a părăsi orașul sub pedeapsa cu moartea, uciderea tuturor animalelor răătăcite; împărțirea orașului în cartiere distincte, fiecare guvernată de un intendent. Fiecare stradă este plasată sub autoritatea unui sindic, care o ține sub supraveghere; cine părăsește strada va fi condamnat la moarte. În ziua destinată, tuturor li se cere să rămână în interior, sub pedeapsa cu moartea. Sindicul însuși vine să încuie ușa fiecărei case din exterior; ia cheia cu el și o înmânează intendentului cartierului; intendentul o păstrează până la sfârșitul carantinei. Fiecare familie și-a făcut propriile provizii; dar, pentru pâine și vin, sunt stabilite mici canale de lemn între stradă și interiorul caselor, permițând astfel fiecărei persoane să-și primească rația fără să comunice cu furnizorii și cu ceilalți locuitori; carnea, peștele și legumele vor fi ridicate în case cu scripete și coșuri. Dacă este absolut necesar să ieși din casă, se va face pe rând, evitând orice întâlnire. Doar intențenții, sindicii și paznicii se vor deplasa pe străzi și, de asemenea, între casele infectate, de la un cadavru la altul, „corbii”, care pot fi lăsați să moară: aceștia sunt „oameni cu puțină substanță care poartă bolnavii, îngroapă morții, fac curățenie și multe alte treburi abjecte”. Este un spațiu segmentat, imobil, înghețat. Fiecare individ este fixat la locul său. Și, dacă se mișcă, face acest lucru cu riscul vieții, al contagionii sau al pedepsei.”

”Funcțiile de inspecție încetează. Privirea este alertă pretutindeni: „Un corp considerabil de miliție, este comandat de ofițeri buni și oameni de substanță”, paznici la porți, la primărie și în fiecare cartier pentru a asigura ascultarea promptă de oameni și cea mai absolută autoritate a magistraților, „și ca să observe orice tulburare, furt și extorsiune”. La fiecare dintre porțile orașului va exista un post de observație; la capătul fiecărei străzi, santinele. În fiecare zi, intendentul vizitează cartierul fiind sarcina sa, și întreabă dacă sindicii și-au îndeplinit sarcinile, dacă locuitorii au ceva de care să se plângă; „le observă acțiunile”. Tot în fiecare zi, sindicul iese în strada pentru care este responsabil; se oprește înaintea fiecărei case: cere ca toți locuitorii să apară la ferestre (celor care locuiesc cu vedere la curte le vor fi alocate ferestre cu vedere spre stradă, la care nu se va arăta nimeni în afară de ei), îi cheamă pe fiecare pe nume; se informează despre starea fiecăruia dintre aceștia „locuitorii fiind obligați să spună adevărul sub pedeapsa cu moartea”; dacă cineva nu apare la fereastră, sindicul trebuie să întrebe de ce: „În acest fel, el va găsi suficient de ușor dacă sunt ascunși, morți sau bolnavi.” Fiecare a fost închis în cușca lui, toată lumea la fereastra lui, răspunzând la numele său și arătându-se când a fost întrebat - este marea recenzie a celor vii și a morților.”

”Această supraveghere se bazează pe un sistem de înregistrare permanentă: rapoarte de la sindici către intențenți, de la intențenți până la magistrați sau primar. La începutul „izolării”, rolul fiecăruia dintre locuitorii prezenți în oraș este stabilit, pentru fiecare în parte; în acest document se scrie „numele, vârsta, sexul fiecăruia, starea sa”: o copie este trimisă

intendentului cartierului, alta la sediul primăriei, alta pentru a permite sindicului să-și facă apelul zilnic. Tot ceea ce poate fi observat în timpul vizitelor - decese, boli, plângeri, nereguli - este notat și transmis către intendenți și magistrați. Magistrații au un control complet asupra tratamentului medical; au numit un medic responsabil; niciun alt practicant nu poate trata, niciun alt spițer nu poate prepara medicamentele, niciun duhovnic nu vizitează o persoană bolnavă, fără să fi primit de la el o notă scrisă „pentru a împiedica astfel ca nimeni să nu se ascundă sau să se ocupe de bolnavii de contagiune necunoscuți de magistrați”. Înregistrarea patologiei trebuie să fie permanent centralizată. Relația fiecărui individ cu boala sa și cu moartea sa trece prin reprezentanții puterii, în înregistrarea pe care o fac, și prin deciziile pe care le iau.”

”La cinci sau șase zile de la începutul carantinei, procesul de purificare a caselor este început una câte una. Toți locuitorii sunt deplasați; în fiecare cameră „mobilele și obiectele” sunt ridicate de la sol sau suspendate în aer; balsamul este turnat peste tot în cameră; după ce se sigilează cu grijă geamurile, ușile și chiar găurile de cheie cu ceară, se toarnă balsamul. În cele din urmă, întreaga casă este închisă până când balsamul este consumat; cei care au efectuat lucrarea sunt căutați, la intrare, „în prezența locuitorilor casei, pentru a vedea că nu au ceva asupra persoanelor lor, și după ce au plecat nu mai trebuie să intre”. Patru ore mai târziu, rezidenților li se permite să reintre în casele lor.” (Foucault 1975)

Epidemiile și pandemiile mari au fost întotdeauna evenimente sociale și culturale semnificative. În *Nebunie și civilizație*, Michael Foucault (Michel Foucault 2001) descrie Marea Confinare, care s-a bazat pe modelul coloniei de lepră, un „joc de excludere” care timp de câteva secole a dominat structuri de excludere unde rolul leprosului a fost înlocuit de săraci, de vagabonzi, de prizonieri și de cei considerați „nebuni”. Foucault scrie:

”În Evul Mediu, excluderea a lovit leprosul, ereticul. ... Am vrut să descriu modificarea unei structuri de excludere. Odată ce lepra a plecat, iar figura leprosului nu a fost decât o amintire îndepărtată, aceste structuri au rămas. Jocul excluderii ar fi fost jucat din nou, deseori în aceleași locuri, într-o manieră ciudat de similară, două sau trei secole mai târziu. Rolul leprosului trebuia să fie luat de săraci și vagabonzi, de prizonieri și de „înstrăinați”, iar genul de mântuire pentru ambele părți în acest joc de excludere este subiectul acestui studiu. Formele pe care le-a luat această excludere ar continua, într-o cultură radical diferită și cu un sens nou, dar rămânând în esență forma majoră a unei diviziuni riguroase, în același timp excluderea socială și reintegrarea spirituală.” (Michel Foucault 2001, 6)

In *Abnormal: Lectures at the Collège de France, 1974-1975*, (Michel Foucault 2004)

Foucault arată că soluția adoptată pentru ciumă a fost carantina, care a împărțit orașele în secțiuni controlate: o formă de control administrativ în piramidă, unde a funcționat supravegherea continuă.

După cum explică Foucault

”Nu este excludere, ci carantină. Nu este vorba de a alunga indivizii, ci de a-i fixa și recupera, de a le oferi propriul loc, de a atribui locuri și de a defini prezențe și subdiviziuni. Nu respingere, ci incluziune. Puteți vedea că nu mai există un fel de diviziune globală între două tipuri sau grupuri de populație ... una care are lepră și una care nu ... Există o observație strânsă și meticuloasă ... o examinare constantă a unui câmp de regularitate în cadrul căreia fiecare individ este evaluat în mod constant pentru a determina dacă este conform cu regula, cu norma definită de sănătate.” (Michel Foucault 2004, 45–47)

După cum observă Elden, în tratarea orașelor de ciumă,

„Planul de urgență [*plan d'urgence*] pentru boala epidemică a cuprins următoarele măsuri:

1. Toți oamenii trebuie să rămână acasă pentru a fi izolați într-un anumit loc, chiar și într-o singură cameră;
2. Orașul este împărțit în sectoare sau regiuni distincte, inspectorii patrulează pe străzi și se utilizează un sistem de supraveghere generalizată pentru compartimentare și control;
3. Pentru a însoți rapoartele detaliate care provin din aceste sectoare, va exista un sistem informațional centralizat;
4. Persoanele care nu se prezintă pentru inspecții la ferestrele lor vor fi contractat, fără îndoială, ciuma și, prin urmare, trebuie transportate la un infirmier special, în afara orașului. Statisticile pot fi obținute din rapoartele care urmează;
5. Casele trebuie dezinfectate și sterilizate.” (Michel Foucault 2001, 243)

Analiza lui Foucault se regăsește astăzi în strategiile de gestionare a sănătății publice pentru tratarea coronavirusului.

OMS a publicat, în 1999, cu revizii în 2005 și 2009, un ghid pentru situațiile de pandemie. (World Health Organization 2010) (World Health Organization 2011) Toate versiunile acestui document se referă la gripă. Măsurile de severitate pandemică s-au bazat pe rata mortalității, (Centers for Disease Control and Prevention 2007) deși aceasta nu este considerată de unii specialiști ca fiind o măsură adecvată a gravității pandemiei. (Reed et al. 2013)

Etaple de bază în controlul unui focar sunt limitarea (prin monitorizare, izolare și terapie, inclusiv vaccinare) (Threats 2007) și atenuarea (după controlul răspândirii bolii), dar aceste etape pot fi abordate și simultan. (Baird 2020) Reducerea vârfului epidemic ("aplatizarea curbei

epidemice") scade riscul de supraaglomerare a serviciilor de sănătate și oferă timp pentru dezvoltarea de vaccinuri și tratamente. (Anderson et al. 2020) (Stawicki et al. 2020) Se folosesc de asemenea și măsuri non-farmaceutice, (Stawicki et al. 2020) precum igiena mâinilor, purtarea măștilor, auto-carantină, și distanțarea socială. (Qualls et al. 2017)

În perioadele de pandemie se accentuează întotdeauna anumite forme de investigații filosofice. Cea mai obișnuită abordare în aceste situații este existențialismul, care explorează natura existenței prin accentuarea experienței subiectului uman, (MacQuarrie 1973) pornind de la „angoasa existențială” sau un sentiment de dezorientare, confuzie sau anxietate în fața unei realități lipsite de sens, sau o lume aparent absurdă. (Solomon 1776) Søren Kierkegaard este considerat ca fiind primul filosof existențialist, (Crowell 2020) deși nu a folosit termenul de existențialism. (Kierkegaard 1992) Conform lui Kierkegaard, fiecare individ - nu societatea sau religia - este singurul responsabil pentru a da sens vieții și a o trăi cu pasiune și sinceritate, sau „autentic”. (Watts 2003) Valoarea predominantă a gândirii existențialiste este libertatea, virtutea sa principală fiind autenticitatea.

Noțiunea de absurd conține ideea că nu există niciun sens în lume, dincolo de cel pe care i-l dăm noi. Aceasta include și amoralitatea sau „nedreptatea” lumii. Existențialismul este înțeles, în general, în două moduri fundamentale. Potrivit lui Albert Camus, lumea sau ființa umană nu sunt în sine absurde. Absurditatea apare prin juxtapunerea celor două datorită incompatibilității dintre ele. (Wartenberg 2008) Cealaltă interpretare, a lui Søren Kierkegaard, afirmă că absurdul se limitează la acțiuni și alegeri ale ființelor umane. Acestea sunt considerate absurde, deoarece ele provin din libertatea omului, subminându-și fundamentul în afara lor. Conform lui Camus, eroul suprem al absurdului trăiește fără sens și se confruntă cu sinuciderea fără a-i ceda. (Michelman 2010)

Sisif, simbolul absurdității existenței, pictură de Franz Stuck (1920)

„Angoasa existențială” este considerat un sentiment negativ care rezultă din experiența libertății și responsabilității umane. De asemenea, disperarea este un sentiment specific existențialismului, (The Free Dictionary 2020) fiind definită ca o pierdere a speranței.

Ciuma (La Peste) lui Albert Camus, roman publicat în 1947, spune povestea unei epidemii de ciumă care ar fi apărut în orașul francez algerian Oran. (Camus 1972) *Ciuma* este considerat un

roman clasic existențialist, (Hughes 2010) subliniind neputința personajelor individuale de a-și afecta destinele, chiar puterea absurdului.

În *Supraveghere și pedeapsă, nașterea închisorii*, (Michel Foucault 1975) Michel Foucault evidențiază monitorizarea strictă a locuitorilor orașului, cu o putere a autorităților exercitată fără discriminare. Un model bine pus la punct al mecanismului disciplinar. Se stabilește prin ordin pentru fiecare individ locul său, boala și moartea sa, bunăstarea sa. Un spectacol al absurdului care schimbă identitatea oamenilor, permițând unui cu totul alt adevăr să apară. Ciumei, ca formă, în același timp reală și imaginară, a tulburării și dezordinii, i se opune disciplina corelativă medicală și politică. O disciplină considerată de autoritate ca ideală și pentru controlul rebeliunilor, crimelor, vagabondajului, dezertărilor, și în general a persoanelor care apar și dispar, trăiesc și mor în dezordine. (M. Foucault, Agamben, și Benvenuto 2020)

Spre deosebire de lepră care a dat naștere unor ritualuri de excludere, ciurma a dat naștere unor proiecte disciplinare. În loc de divizarea oamenilor ca în cazul leprei, mecanismul disciplinar în cazul ciumei a apelat la supraveghere și control, o intensificare și o rafinare a puterii. În locul exilului s-au folosit compartimentări tactic. Despărțire (marcată) contra segmentare (analizată și distribuită). Exilul contra arestare, cu idealuri politice diferite. Prima este aceea a unei comunități pure, a doua cea a unei societăți disciplinate, utopia orașului perfect guvernat. (M. Foucault, Agamben, și Benvenuto 2020)

Michael A. Peters, Petar Jandrić și Peter McLaren discută, în *Viral modernity? epidemics, infodemics, and the 'bioinformational' paradigm*, condeptul de modernitate virală, bazat pe natura virușilor și rolul lor în evoluție și cultură, și conceptul de bioinformaționalism. În această paradigmă, COVID-19 poate fi considerat ca un răspuns „bioinformaționalist” care ”reprezintă un

nivel inedit de partajare a informațiilor de la secvențierea genomului până la testarea pentru o vaccinare.” (Peters, Jandrić, și McLaren 2020)

Petar Jandrić observă că virușii informatici aduc o modernitate virală care „provoacă și perturbă deschiderea unui model de distribuție gratuită, precum și cunoștințe distribuite, media și sisteme de învățare”. Alterabilitatea informațiilor permite virusului să modifice și să schimbe informațiile, oferind condiții pentru auto-replicabilitate.” (Peters 2012, 62)

Peters, Jandrić și articolul lui McLaren, „*Modernitatea virală? Epidemie, Infodemică și Paradigma „Bioinformativă”*” afirmă că înțelegerea acestor forțe complexe din perspective istorice și politice este esențială în examinarea epidemiei actuale COVID-19. Ei arată modul în care bioinformarea, modernitatea, conceptele de virus și carantină și politica post-adevăr ”se îmbină într-o tocană publică otrăvitoare în acest caz”. (Peters, Jandrić, și McLaren 2020) Autorii evidențiază importanța educației informale în legătură cu biopolitica, managementul sănătății publice și bioinformaționalismul în acest caz.

Ipoteza Gaia, denumită și ipoteza reacției Pământului, (J. Lovelock 2001) formulată de James Lovelock (J. E. Lovelock 1972) și dezvoltată ulterior de Lynn Margulis, (J. E. Lovelock și Margulis 1974) propune ideea că organismele vii interacționează cu mediul lor anorganic pe Pământ pentru a forma un sistem sinergic și autoreglabil, complex, care ajută la menținerea și perpetuarea condițiilor pentru viața pe planetă. Ipoteza Gaia afirmă că acest sistem determină stabilitatea temperaturii globale, salinitatea apei de mare, nivelurile de oxigen atmosferic, menținerea unei hidrosfere de apă lichidă, și în general variabilele de mediu care afectează viața pe Pământ.

Conform ipotezei, organismele co-evoluiează cu mediul lor, „își influențează mediul abiotic, iar acel mediu, la rândul său, influențează biota prin procesul darwinian”. (J. Lovelock 1995)

În secolul al XX-lea, oamenii de știință ruși care au introdus concepte care se suprapun peste ipoteza Gaia. (Lapenis 2002) Versiunile mai puțin acceptate ale ipotezei susțin că schimbările din biosferă se produc prin coordonarea organismelor vii și mențin aceste condiții prin homeostazie. În unele versiuni filosofice, toate formele de viață sunt considerate parte a unei singure ființe planetare vii numită Gaia.

Celebrul filosof francez Bruno Latour a afirmat pe perioada pandemiei COVID-19, în „Prima lecție care ne-a învățat coronavirusul”, (Latour 2020) că trebuie să avem grijă de ceea ce avem, deoarece este finit.

”Aceasta pare să adauge o limită politică ipotezei Gaia a lui James Lovelock, care explică modul în care „Viața” acționează pentru a se proteja. Față de infinitatea lumilor propovăduită de știință, Lovelock, împreună cu Margulis, au demonstrat că Pământul este unic, deoarece are viață.” (Latour 2020)

Bruno Latour consideră că confirmarea ideii celor doi este cea mai mare descoperire a sa din această perioadă, deși încă neacceptată de știința principală. În acest sens, schimbarea de paradigmă de la cosmologică aristotelică la Galileo este la fel de importantă cu cea de la Galileo la Gaia.

Bibliografie

- Anderson, Roy M., Hans Heesterbeek, Don Klinkenberg, și T. Déirdre Hollingsworth. 2020. „How Will Country-Based Mitigation Measures Influence the Course of the COVID-19 Epidemic?” *The Lancet* 395 (10228): 931–34. [https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(20\)30567-5](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(20)30567-5).
- Baird, Robert P. 2020. „What It Means to Contain and Mitigate the Coronavirus”. *The New Yorker*. 2020. <https://www.newyorker.com/news/news-desk/what-it-means-to-contain-and-mitigate-the-coronavirus>.
- Camus, Albert. 1972. *La Peste*. French & European Pubns.
- Centers for Disease Control and Prevention. 2007. „Interim Pre-pandemic Planning Guidance: Community Strategy for Pandemic Influenza Mitigation in the United States”. https://www.cdc.gov/flu/pandemic-resources/pdf/community_mitigation-sm.pdf.
- . 2020. „1918 Pandemic (H1N1 Virus) | Pandemic Influenza (Flu)”. 16 iunie 2020. <https://www.cdc.gov/flu/pandemic-resources/1918-pandemic-h1n1.html>.
- Crowell, Steven. 2020. „Existentialism”. În *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, ediție de Edward N. Zalta, Summer 2020. Metaphysics Research Lab, Stanford University. <https://plato.stanford.edu/archives/sum2020/entries/existentialism/>.
- Foucault, M., G. Agamben, și S. Benvenuto. 2020. „Coronavirus and Philosophers | European Journal of Psychoanalysis”. 2020. <https://www.journal-psychoanalysis.eu/coronavirus-and-philosophers/>.
- Foucault, Michel. 1975. *Surveiller et punir: Naissance de la prison*. French Language Edition. Paris: GALLIMARD.
- . 2001. *Madness and Civilization: A History of Insanity in the Age of Reason*. Psychology Press.
- . 2004. *Abnormal: Lectures at the Collège de France, 1974-1975*. Traducere de Graham Burchell. First Edition. New York, NY: Picador.
- Hughes, Edward. 2010. *The Cambridge Companion to Camus*. Cambridge ; New York: Cambridge University Press.
- Kierkegaard, Søren. 1992. *Concluding Unscientific Postscript to Philosophical Fragments, Volume I*. Traducere de Howard V. Hong și Edna H. Hong. Revised ed. Edition. Princeton, N.J: Princeton University Press.
- Lapenis, Andrei G. 2002. „Directed Evolution of the Biosphere: Biogeochemical Selection or Gaia?” *The Professional Geographer* 54 (3): 379–91. <https://doi.org/10.1111/0033-0124.00337>.
- Latour, Bruno. 2020. „Imaginer les gestes-barrières contre le retour à la production d’avant-crise”. *AOC media - Analyse Opinion Critique* (blog). 29 martie 2020. <https://aoc.media/opinion/2020/03/29/imaginer-les-gestes-barrieres-contre-le-retour-a-la-production-davant-crise/>.
- Lovelock, J. E. 1972. „Gaia as Seen through the Atmosphere”. *Atmospheric Environment* (1967) 6 (8): 579–80. [https://doi.org/10.1016/0004-6981\(72\)90076-5](https://doi.org/10.1016/0004-6981(72)90076-5).
- Lovelock, J. E., și L. Margulis. 1974. „Atmospheric homeostasis by and for the biosphere: The gaia hypothesis”. *Tellus* 26 (august): 2.
- Lovelock, James. 1995. *The Ages of Gaia: A Biography of Our Living Earth*. REV AND EXPANDED ed. Edition. New York: W. W. Norton & Company.
- MacQuarrie, John. 1973. *Existentialism: An Introduction, Guide, and Assessment*. London: Penguin Books.

- Michelman, Stephen. 2010. *The A to Z of Existentialism*. Scarecrow Press.
- National Center for Biotechnology, Information, National Library of Medicine, și National Institutes of Health. 2020. „The WHO Pandemic Phases - Pandemic Influenza Preparedness and Response - NCBI Bookshelf”. 2020. <https://web.archive.org/web/20200421161230/https://www.ncbi.nlm.nih.gov/books/NBK143061/>.
- Nebehay, Stephanie. 2020. „WHO Says It No Longer Uses «pandemic» Category, but Virus Still Emergency”. *Reuters*, 24 februarie 2020. <https://www.reuters.com/article/uk-china-health-who-idUKKCN20I0PD>.
- Peters, Michael A. 2012. „Open Works, Open Cultures, and Open Learning Systems”. *Putting Knowledge to Work & Letting Information Play*, ianuarie, 55–71.
- Peters, Michael A., Petar Jandrić, și Peter McLaren. 2020. „Viral modernity? epidemics, infodemics, and the ‘bioinformational’ paradigm”. 2020. <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/00131857.2020.1744226>.
- Philipkoski, Kristen. 2015. „Black Death’s Gene Code Cracked”. 26 aprilie 2015. <https://web.archive.org/web/20150426160438/http://archive.wired.com/medtech/health/news/2001/10/47288>.
- Qualls, Noreen, Alexandra Levitt, Neha Kanade, Narue Wright-Jegede, Stephanie Dopson, Matthew Biggerstaff, Carrie Reed, et al. 2017. „Community Mitigation Guidelines to Prevent Pandemic Influenza — United States, 2017”. *MMWR. Recommendations and Reports* 66 (1): 1–34. <https://doi.org/10.15585/mmwr.rr6601a1>.
- Reed, Carrie, Matthew Biggerstaff, Lyn Finelli, Lisa M. Koonin, Denise Beauvais, Amra Uzicanin, Andrew Plummer, Joe Bresee, Stephen C. Redd, și Daniel B. Jernigan. 2013. „Novel Framework for Assessing Epidemiologic Effects of Influenza Epidemics and Pandemics”. <https://doi.org/10.3201/eid1901.120124>.
- Solomon, Robert C. 1776. *Existentialism by Robert C. Solomon*. McGraw-Hill Higher Education.
- Stawicki, Stanislaw P., Rebecca Jeanmonod, Andrew C. Miller, Lorenzo Paladino, David F. Gaieski, Anna Q. Yaffee, Annelies De Wulf, et al. 2020. „The 2019–2020 Novel Coronavirus (Severe Acute Respiratory Syndrome Coronavirus 2) Pandemic: A Joint American College of Academic International Medicine-World Academic Council of Emergency Medicine Multidisciplinary COVID-19 Working Group Consensus Paper”. *Journal of Global Infectious Diseases* 12 (2): 47. https://doi.org/10.4103/jgid.jgid_86_20.
- The Free Dictionary. 2020. „despair”. [TheFreeDictionary.com](https://www.thefreedictionary.com/despair). 2020. <https://www.thefreedictionary.com/despair>.
- Threats, Institute of Medicine (US) Forum on Microbial. 2007. *Strategies for Disease Containment. Ethical and Legal Considerations in Mitigating Pandemic Disease: Workshop Summary*. National Academies Press (US). <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/books/NBK54163/>.
- Wartenberg, Thomas E. 2008. *Existentialism: A Beginner’s Guide*. Beginner’s Guides Edition. Oneworld Publications.
- Watts, Michael. 2003. *Kierkegaard*. Oneworld.
- World Health Organization. 2010. „WHO press conference on 2009 pandemic influenza”. <https://web.archive.org/web/20110513194204/http://www.who.int/csr/disease/influenza/IPGuidance09.pdf>.

———. 2011. „Pandemic influenza preparedness and response”.
<https://web.archive.org/web/20110910112007/http://www.who.int/csr/disease/influenza/GIPA3AideMemoire.pdf>.